

نگاهی گذرا به سیر نگارشهای علوم قرآنی

محمدعلی مهدوی راد

قسمت سوم

در شماره پیشین برخی از آثار نگاشته در علوم قرآنی در قرن سوم و چهارم را فهرست کردیم. اینک ادامه بحث را پی می گیریم در قرن پنجم؛ با تصریح و تأکید بر این که هدف، استقصاء نام و تمام نیست؛ بلکه این مقالات آهنگ نگاهی دارد گذرا به سیر نگارش های علوم قرآنی. آن چه یاد می شود مستند است به منابع شرح حال نگاری و آثار کتاب شناسی و بررسی مستقیم کتاب ها و هیچ عنوانی بدون استناد به منابع و اطمینان از صحت، گزارش نمی شود.

قرن پنجم:

در این قرن ابوبکر محمدبن الطیب باقلانی (م ۴۰۳) یاد کردنی است؛ با کتاب ارجمند «اعجاز القرآن». باقلانی از متکلمان و ادیبان زبردست اشعری است. کتاب وی با عنوان «اعجاز القرآن» در پژوهش های قرآنی از جایگاه والایی برخوردار بوده است و عالمان پس از وی از این کتاب فراوان بهره گرفته و در چگونگی مباحث و نقد و تحلیل محتوای آن بسیار سخن گفته اند.^۱

آقای دکتر عبدالرؤف مخلوف کتابی پرداخته است سودمند و خواندنی درباره باقلانی و کتاب او اعجاز القرآن و از جهات گونه گونه این کتاب را تحلیل و بررسی کرده است.^۲ «اعجاز القرآن»

بارهای بار چاپ شده است. بهترین چاپ آن را استاد احمد صقر بدست داده اند؛ با تحقیق، تعلیق و تصحیح سودمند و مقدمه ای درازدامن درباره اعجاز و سیر تاریخی آن^۳.

باقلائی کتابی دیگری نیز در علوم قرآنی نگاشته است با عنوان «نکت الأنتصار لنقل القرآن». او در این کتاب به تفصیل از نام های قرآن، چگونگی قرائت ها، جمع قرآن، تواتر آن و ... سخن گفته است^۴.

از فقیه، ادیب و مفسر بلند پایه شیعی، ابوالحسن محمد بن الحسین، مشهور به «سید رضی» (م ۴۰۶) گردآورنده کتاب جاویدان «نهج البلاغه» نیز باید یاد کنیم با کتاب بسیار ارجمند «تلخیص البیان فی مجازات القرآن».

زندگانی سید رضی گویانکه «دولتی مستعجل» داشت اما سرشار بود از اقدام، تلاش و پژوهش^۵. تفسیر جلیل وی که متأسفانه اکنون جز یک جلد آن در اختیار نیست از مهم ترین تفاسیر جهان اسلام دانسته شده است^۶؛ که خطیب بغدادی به نقل از یکی از عالمان درباره آن نوشته است: «صنّف الرضی کتاباً فی معانی القرآن یتعذّر وجود مثله»^۷.

کتاب وی «تلخیص البیان» که مورد گفت و گوست، از کتابهای مهم و ارجمند علوم قرآنی و در نوع خود، در استحکام مطالب و استواری محتوی بی نظیر است. این کتاب ظاهراً اولین اثری است که واژه مجاز را در مفهوم بلاغی آن به این گستردگی در قرآن کریم به کار گرفته و آیات الهی را بر این پایه تفسیر کرده است^۸. «تلخیص البیان فی مجازات القرآن» را ابتدا استاد علامه سید محمد مشکاة به صورت عکسی چاپ کرد و پس از آن ادیب و شاعر برجسته مصری محمد عبدالغنی حسن به تصحیح و تعلیق آن همت ورزید، و به سال ۱۳۷۴ ق با مقدمه تحلیلی و درازدامن درباره کتاب موضوع آن و سیر تاریخی بحث های بلاغی قرآنی و جایگاه کتاب در میان این گونه پژوهش ها نشر داد. قاضی ابی ذرعه، عبدالرحمن بن محمد (م ۴۱۰) کتاب مهم «حجة القراءات» را نگاشت، ابی ذرعه کتاب را بر شیوه ابی علی فارسی سامان داده و در ضمن گزارش های قرائت ها، به توجیه و استدلال و علل آن ها پرداخته است. کتاب ابی ذرعه اثری است استوار، گزیده گویانه و به دور از حشو و زواید. حجة القراءات را آقای سعید افغانی تحقیق کرده است^۹.

در این قرن باید از هبة الله بن سلامه (م ۴۱۰) یاد کرد. او از مفسران بزرگ و از آگاهان به آرا و اندیشه های سلف در تفسیر بود و مدرسه تفسیری بلند آوازه ای در مسجد جامع «منصور» در بغداد داشت^{۱۰}. او کتابی نگاشت با عنوان «الناسخ والمنسوخ»^{۱۱}.

فقیه، متکلم و قهرمان بزرگ آوردگاه اندیشه ها، معلّم امت، محمد بن محمد بن النعمان، «شیخ

مفید» رضوان الله عليه (م ۴۱۳) در علوم قرآنی دو کتاب نگاشت: «البیان فی انواع علوم القرآن»^{۱۲} و «اعجاز القرآن و الکلام فی وجوه»^{۱۳} که متأسفانه اکنون در اختیار نیستند.

عمادالدین ابوالحسن عبدالجبار بن احمد همدانی اسدابادی، معروف به «قاضی عبدالجبار» (م ۴۱۵) قاضی، متکلم و مفسر بزرگ معتزله که تفسیر عظیمی را در آستانه قرآن سامان داد^{۱۴} در علوم قرآنی نیز آثار سودمندی برجای نهاد. «متشابه القرآن» و «تنزیه القرآن عن المطاعن» از این شمارند^{۱۵}. و نیز مجلد شانزدهم از کتاب بزرگ وی «المغنی فی ابواب التوحید والعدل» که ویژه اعجاز قرآن است. قاضی در این مجلد از کتاب ابتدا از صحت نقل قرآن و تواتر آن سخن گفته و آنگاه از تحریف ناپذیری آن و سپس با تفصیل از اعجاز قرآن.

قاضی در آثار دیگر خود نیز به مانند ناپذیری قرآن پرداخته و مباحث مهمی را در بلاغت و نظم و اعجاز بیانی قرآن عرضه کرده است. آقای دکتر عبدالفتاح لاشین، مجموعه این گونه مباحث وی را یک جا گردآورده و با عنوان «بلاغة القرآن فی آثار القاضی عبدالجبار و أثره فی الدراسات البلاغیة» با نقد و تحلیل نشر داده است^{۱۶}.

در این قرن ادیب و متفکر بلند آوازه شیعی، ابوالقاسم حسین بن علی بن الحسین، مشهور به «ابن مغربی» یادکردنی است با کتاب «خصائص القرآن»^{۱۷}. او را به توان مندی در بیان، هوشیاری، خردمندی و استواری در سخن ستوده اند^{۱۸}.

کتاب خواندنی و بسیار لطیف «درة التنزیل و غرة التعاون فی بیان الآیات المتشابهات فی کتاب الله العزیز» را محمد بن عبدالله معروف به خطیب اسکافی (م ۴۲۱) نگاشت^{۱۹}. او از ادیبان، لغویان و سخنوران بزرگ اصفهان است که صاحب بن عباد او را یکی از چیره‌دستان و پیروزمندان صحنه دانش دانسته است^{۲۰}.

باید یادآوری کنم که واژه «متشابه» در علوم قرآنی دو کاربرد دارد. از یکی به «متشابه لفظی» یاد می‌کنند و از آن تکرار قصه و مطلب و واژه را در آیاتی همگون مراد می‌کنند، و دو دیگر «متشابه معنوی» است که در برابر «محکم» استعمال می‌کنند. کتاب اسکافی اولی را مراد کرده است که یکی از بهترین کتاب‌های این موضوع است. این کتاب بارها چاپ شده است؛ و از جمله به تحقیق آقای عادل نویهض^{۲۱}.

در این قرن، ابوالحسن علی بن ابراهیم بن سعید حوفی (م ۴۳۰) کتاب عظیم «البرهان فی علوم القرآن» را نگاشت. برخی از عالمان و پژوهشگران این کتاب را از آثار علوم قرآنی به شمار آورده‌اند. آقای عبدالعظیم زرقانی می‌نویسد:

«من قبل از قرن چهارم کسی را نمی‌شناسم که آهنگ نگارش علوم قرآنی را به معنای متداول و مصطلح کرده باشد» و آن‌گاه می‌نویسد:

«در میان عالمان این فن، آغاز شهرت اصطلاح «علوم قرآنی» قرن هفتم دانسته شده است. اما من به کتابی از علی بن ابراهیم بن سعید حوفی دست یافتم با عنوان «البرهان فی علوم القرآن» در سی مجلد. و بدین سان توان گفت که پیشینه کاربرد این اصطلاح دو سده پیش تر از آن چیزی است که پنداشته می‌شد»^{۲۲}.

اکنون بنگریم آیا کتاب حوفی «علوم قرآنی» به معنای مصطلح است.

برخی از گزارش‌هایی که از این کتاب در اختیار است نشان می‌دهد که استنباط جناب زرقانی درست نیست. وی در کتاب یاد شده یادآوری می‌کند نسخه‌هایی از آن در کتابخانه‌های مصر وجود دارد، و بر پایه آن نسخه‌ها (که بخش‌هایی از کتاب را مشتمل است) گزارشی از محتوای کتاب را ارائه می‌کند. این گزارش دقیقاً نشانگر آن است که کتاب حوفی «علوم قرآنی» به معنای مصطلح نیست. براساس این گزارش او پس از یادکرد هر آیه در ذیل عناوین مشخصی از اعراب، نحو، لغت، معنی و تفسیر، وقف و تمام، قرائت، و احکام شرعی مستنبط از آیه و... سخن می‌گوید، که ظاهراً کتابی است تفسیری با دقت، نظم و تفکیک مطالب. بنابراین سخن آقای ضیاء‌الدین عتر درست می‌نماید که درباره آن نوشته است:

«ظاهراً کتاب حوفی تفسیر است و نه کتاب علوم قرآنی به معنی مصطلح و مشهور»^{۲۳}.

این را نیز باید بیفزایم که این همه در صورتی درست خواهد بود که نسخه‌های یاد شده قطعاً کتاب حوفی باشد و گرنه محتوای کتاب و چگونگی آن در ابهام خواهد ماند. انتساب نسخه‌های «دارالکتب المصریه» به حوفی دست کم مورد تردید است، و به نگاه برخی از پژوهشگران مردود^{۲۴}.

فقیه، متکلم بزرگ شیعی، ابوالقاسم علی بن الحسین، مشهور به «علم‌الهدی»، «سید مرتضی» در جهت تبیین و تفسیر مکتب و در ضمن آثار ارجمند خود در دفاع از تشیع و کیان دین بحث‌هایی ارجمند در علوم قرآنی و مسایل تفسیری نگاشت. سید مرتضی در اعجاز قرآن کتابی نگاشت با عنوان «الموضح عن جهة اعجاز القرآن» که به کتاب «صرفه» مشهور بوده است^{۲۵}. سید مرتضی در اعجاز قرآن به «صرفه» معتقد بوده است، و گویا این کتاب را در توضیح و تشیید مبانی این دیدگاه نگاشته است. از این اثر با عناوین «المعرفه فی اعجاز القرآن» و «کتاب الصرفه» نیز یاد شده است^{۲۶}. سید مرتضی خود در موردی از آن با عنوان «کتاب الصرف» یاد کرده است^{۲۷}. کتابی با عنوان «المحکم و المتشابه» نیز گاه به وی نسبت داده می‌شود که قطعاً از وی نیست و پیش‌تر به

چگونگی آن اشاره کرده ایم^{۲۸}. در میان رسایل سید مرتضی رساله ای است با عنوان «تفسیر الآیات المتشابه من القرآن». مقدمه این رساله نشانگر آن است که آن بزرگوار در اندیشه نگاشتن کتابی بوده است بزرگ در تفسیر و تبیین آیات «متشابه» که متأسفانه پایان نیافته است^{۲۹}. در ضمن میراث گران قدر برجای مانده از آن مرزبان بزرگ اندیشه شیعی، شرح و توضیح مسایل قرآنی بسیاری آمده است. از جمله بحثی سودمند در «کیفیت نزول قرآن»^{۳۰}.

ابو محمد مکی بن ابی طالب قیسی (م ۴۳۷) از مفسران، قرآن پژوهان بزرگ این قرن است که او را به تبحر در علوم قرآنی و کثرت تألیف در این موضوع ستوده اند. وی حدود ۷۰ اثر در علوم قرآنی نگاشته که برخی از آنها در گذرگاه زمان از میان رفته اند. آثار او به دقت نظر، استواری و سودمندی شهره اند. کتاب «الکشف عن وجوه القراءات السبع و عللها و حججها»^{۳۱}، «مشکل اعراب القرآن»^{۳۲}، «الأبانه عن معانی القرائه»^{۳۳}، «الأبضاح فی ناسخ القرآن و منسوخه»، «التبصرة فی القراءات» از جمله آثار او در این زمینه است^{۳۴}. کتاب «الکشف ...» در میان آثار وی که در این زمینه نگاشته شده است دقیق تر است و در توجیه و تبیین چرایی قرائت ها سودمند و کارآمد.

ابو عمرو عثمان بن سعید، دانی^{۳۵} قرطبی (م ۴۴۴)، از عالمان، محدثان و قاریان بزرگ این قرن است که در علوم قرآنی، به ویژه قرائت، آثار مهم و سودمندی برجای نهاده است. ذهبی در ضمن گزارش شرح حال و آثار وی نوشته است:

«کتاب های وی در نهایت نیکویی و استواری است»^{۳۶}.

از آثار اوست: «جامع البیان فی القراءات السبع»، «البیان فی عدد آی القرآن»، «الأهتداء فی الوقف والأبتداء»، «التهدیب لما تفرّد به کل واحد من القراء السبعه»، «التیسیر فی القراءات السبع»، «المحکم فی نقط المصاحف» که با تحقیق دکتر عزت حسن نشر یافته است، «المقنع فی معرفة رسم مصاحف الأمصار» که چاپ های متعددی دارد، از جمله به تحقیق محمد احمد دهمان، «المکتفی فی الوقف والأبتداء» که آن را آقای دکتر یوسف مرعشلی به عنوان رساله دکتری تحقیق کرده و به سال ۱۴۰۴ به همت مؤسسه الرساله نشر یافته است^{۳۷}. در میان آثار دانی «التیسیر فی القراءات السبع» از آوازه بلندی برخوردار گشته است. بر این کتاب شرح هایی نگاشته شده است^{۳۸}. یکی از عوامل شهرت کتاب دانی «منظومه شاطیبه» است که مجموع آن را به شعر در آورده و زمینه گسترش آن را فراهم کرد. از این کتاب پس از این یاد خواهیم کرد.

در این قرن به ابو محمد علی بن احمد بن سعید بن حزم ظاهری اندلسی، فقیه، ادیب و مورخ نامدار و از مؤلفان پرکار، کتابی نسبت داده اند با عنوان «الناسخ و المنسوخ» و یا «معرفة الناسخ

والمسنوخ»^{۳۹}. این کتاب در حاشیه تفسیر جلالین به سال ۱۳۰۸ و ۱۳۲۱ چاپ شده است و نیز در حاشیه «تنویر المقباس من تفسیر ابن عباس» به سال ۱۳۱۶. اما ظاهراً این کتاب از آن ابن حزم ظاهری نیست. این کتاب نگاشته ابو عبدالله محمد بن احمد بن حزم، محدث اندلسی (م ۳۲۰هـ) است^{۴۰}، که افزون بر آن چه یاد شد، به تحقیق عبدالغفار سلیمان البنداری نیز به سال ۱۴۰۶ نشر یافته است. در منابع کهن شرح حال ابن حزم ظاهری نیز کتابی با این عنوان به وی نسبت داده نشده است^{۴۱}.

بسیاری از عالمان بحث های علوم قرآنی را در آغاز تفسیر می نگاشتند. شیخ الطائفة ابو جعفر محمد بن الحسن طوسی (۴۶۰) بر این اساس برخی از مباحث علوم قرآنی را در آغاز تفسیر گرانقدرش «التبیان فی تفسیر القرآن» آورده است. از جمله چگونگی تفسیر پذیری قرآن کریم، تفسیر به رأی، حجیت ظواهر قرآن، محکم و متشابه، اقسام نسخ و چگونگی آن، اسامی قرآن و ... اشاره دقیق، استوار و قاطع آن بزرگوار به تحریف ناپذیری قرآن کریم در مقدمه تفسیر شایان توجه است.

خطیب وارسته نیشابوری، محسن بن حسین خزاعی (م، ح ۴۶۰) که او را شیخ منتجب الدین با عناوین «ثقه»، «حافظ» و «عدل» ستوده است، کتابی پرداخت با عنوان «اعجاز القرآن». شیخ منتجب الدین به وی کتابی در تبیین و توضیح معنای «من کنت مولاه» و کتابی در حدیث با عنوان «الأمالی» نیز نسبت داده است^{۴۲}.

ابوالحسن علی بن احمد واحدی نیشابوری (م ۴۶۸) در این قرن کتاب مهم و ارجمند «أسباب النزول» را نگاشت. کتاب واحدی در مجموعه آثاری که در این زمینه نگاشته شده است، از جایگاهی والا برخوردار است^{۴۳}. اسباب النزول به گونه های مختلف و چاپ های متعدد و تحقیق ها و تعلیق های گونه گون نشر یافته است، از جمله به تصحیح و تعلیق خوب و کارآمد آقای احمد صقر که به سال ۱۳۸۹ نشر یافته است، و تحقیق آقای عصام بن عبدالرحمن الحمیدان که به سال ۱۴۱۱ منتشر شده است.

به واحدی کتاب های دیگری نیز در علوم قرآن نسبت داده اند از جمله: «نفی التحریف عن القرآن الشریف»^{۴۴}، «مختصر فی علم فضائل القرآن» و «رسالة فی شرف علم التفسیر»^{۴۵}. برخی از پژوهشگران احتمال داده اند که این دو کتاب اخیر یکی باشند^{۴۶}.

ادیب، متکلم و قرآن پژوه بزرگ، عبدالقاهر بن عبدالرحمن گرگانی (م ۴۷۱) به لحاظ کشش ها و کوشش های ادیبانه و هنرمندانه در حیات علمی و فکریش، در آستانه قرآن آثار ارجمندی با این نگاه سامان داده است که اکنون برخی از آن ها در اختیار است. پیش تر از کتاب «اعجاز القرآن» ابی عبیده، محمد بن یزید واسطی (م ۳۰۷) سخن گفتیم^{۴۷}، عبدالقاهر بر این کتاب دو شرح

نگاشت. شرح مفصل آن را «المعتضد» نامید و شرح دیگرش در منابع شرح حال نگاری به «الشرح الصغیر» مشهور است. او رساله کوتاهی نیز نگاشت با عنوان «الشافیة». عبدالقاهر در این رساله کوشیده است مانند ناپذیری قرآن را به اوج بلاغت، رصانت تعبیر و جزالت بیان مستند کند و سخن قایلان به «صرفه» را پاسخ گوید. این رساله در مجموعه ای با عنوان «ثلاث الرسائل فی اعجاز القرآن» که پیش تر از آن یاد کرده ایم نشر یافته است. استاد محمود محمد شاکر نیز آن را بازخوانی کرده و با شرح و تحقیق در پایان «دلائل الأعجاز» به چاپ رسانده است. مهم ترین اثر عبدالقاهر گرگانی کتاب «دلائل الاعجاز» اوست. این کتاب بحث های اعجاز قرآن را وارد مرحله جدیدی ساخت و دامنه این بحث را بگسترده.

کتاب عبدالقاهر پس از وی همواره مورد گفتگو بوده و هیچ عالمی پس از وی در این گونه بحث ها بدان بی توجه نبوده است^{۴۸}. دلائل الأعجاز چاپ های متعددی دارد. نخستین بار به تحقیق و تصحیح شیخ محمد عبده و محمد رشید رضا به سال ۱۳۱۹ نشر یافت. این چاپ مکرر افست شده است. تحقیق محمد رضوان دایه و محمد فایز دایه به همت «دارقتهیه» به سال ۱۴۰۲ در دمشق نشر یافته است. بهترین و استوارترین چاپ آن، به تحقیق محمود محمد شاکر است، همراه با رساله «الشافیة» که به سال ۱۴۰۴ در مصر نشر یافته است.

ابو عبدالله محمد بن شریح رعینی (م ۴۷۶) از فقیهان، قاریان و عالمان اشبیلی^{۴۹} که به پیشوایی وی در قرائت و آگاهی های گسترده اش در ادب عربی تصریح کرده اند^{۵۰}، در دانش قرائت آثاری نگاشت. او کتاب «الحججه للقرء السبعه» ابی علی فارسی را گزینش کرد با عنوان «اختصار الحججه لأبی علی الفارسی». و کتاب «الكافی فی القراءات السبع» را نگاشت که به سال ۱۳۲۶ در قاهره نشر یافته است.

ابومعشر عبدالکریم بن عبدالصمد طبری (م ۴۷۸) کتاب التلخیص را نگاشت، که از آن به «التلخیص فی القراءات الثمان» یاد شده است. وی در این کتاب افزون بر قرائت های هفت گانه مشهور، قرائت یعقوب بن اسحاق بن زید بن عبدالله حضری را نیز گزارش کرده است. او از قاریان بصره است، که به آگاهی گسترده در علم قرائت و آشنایی وسیع به علل و توجیه قرائت ها ستوده شده است^{۵۱}.

او در این کتاب در گزیده گویی کوشیده است و به توجیه قرائت ها پرداخته است. ابومعشر غالباً به منابع و مصادر قرائت ها اشاره نمی کند و گاه قرائت های شاذ را نیز گزارش می کند. این کتاب را آقای محمد حسن عقیل موسی تحقیق کرده و در ضمن مقدمه ای عالمانه و سودمند از وضع

فرهنگی، اجتماعی، دینی و سیاسی ابی معشر و زندگانی و آثار او و چگونگی کتاب و شیوه نگارش مؤلف در آن به تفصیل بحث کرده است. ابی معشر افزون بر آن چه یاد شد کتابی داشته است با عنوان «جامع ابی معشر» که از آن به «سوق العروس» نیز یاد شده است^{۵۲}. او در این کتاب تمام قرائت‌ها را با طرق روایی مختلف گردآورده است. «الوقف والأبتداء»، «هجاء المصاحف» و «العدد» که درباره تعدادی از آیات قرآن کریم است. «طبقات القراء» را نیز به وی نسبت داده‌اند^{۵۳}.

سخن از کتاب‌های علوم قرآنی در قرن ششم را به شماره دیگر وامی نهیم و از خداوند بزرگ برای بهره‌وری از معارف آفتابگون و آموزه‌های دریاوار قرآن توفیق می‌طلبیم.

۱. بنگرید به: اثر القرآن فی تطور النقد العربی الی آخر القرن الرابع الهجری، محمد زغلول سلام / ۲۷۹، الأعجاز فی دراسات السابقین، عبدالکریم خطیب / ۱۹۴، اعجاز القرآن، صادق رافعی، فکرة اعجاز القرآن، نعیم الحمصی / ۷۴، مفهوم الأعجاز القرآنی حتی القرن السادس الهجری / ۹۵.
۲. الباقلائی و کتابه اعجاز القرآن، ... دار مکتبه الحیاء، بیروت، ۱۹۷۸.
۳. اعجاز القرآن ... تحقیق احمد صقر، قاهره، دارالمعارف، ۱۹۸۱.
۴. الانتصار لنقل القرآن ... تحقیق محمد زغلول سلام، الاسکندریه، منشأة المعارف، ۱۹۷۱. آقای زغلول افزون بر تحقیق متن در مقدمه‌ای درازدامن از باقلانی و اعجاز در دیدگاه وی و آثارش سخن گفته است.
۵. رك: نهج البلاغه و گردآورنده آن، بنیاد نهج البلاغه، بی‌تا. تراثا، السنه الأولى، العدد الخامس (ویژه‌نامه سیدرضی).
۶. حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، السید الشریف الرضی، الجزء الخامس، شرحه العلامة محمدرضا کاشف الغطاء، دارالمهاجر، بیروت، بی‌تا. این جلد مقدمه‌ای دارد مفصل و دقیق درباره سیدرضی.
۷. تاریخ بغداد، ج ۲/ ۲۴۶ و نیز بنگرید به: وفیات الأعیان، ج ۴/ ۴۱۶، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷/ ۲۸۶.
۸. تلخیص البیان، (مقدمه) / ۵۳ و نیز بنگرید به مجاز القرآن خصائصه الفئیه و بلاغته العربیه، محمد حسین علی صغیر / ۲۶.
۹. مؤسسة الرساله، الطبعة الرابعه، ۱۴۰۴.
۱۰. بنگرید: نکت الهمیمان فی نُکت العمیمان، صلاح الدین صفدی / ۳۰۲، غایه النهایه، جزری، ج ۲/ ۳۵۱، شذرات الذهب، ج ۵/ ۶۰.
۱۱. چاپ شده در حاشیه أسباب النزول واحدی، مصر ۱۳۱۵ و به گونه مستقل نیز: مکتبه المتنبی، قاهره، بی‌تا.

- ۱۲ . الذریعه، ج ۳/ ۱۷۲ .
- ۱۳ . الذریعه، ج ۲/ ۲۳۲ .
- ۱۴ . تفسیر وی با عنوان «التفسیر المحیط» کتابی بوده است بس بزرگ در تفسیر قرآن که اکنون در اختیار نیست . رك : بلاغة القرآن فی آثار القاضی عبدالجبار / ۷۱ .
- ۱۵ . المغنی ... رك : تراث الأنسانیه، ج ۱/ ۹۸۴ .
- ۱۶ . قاهره، دارالفکر العربی، ۱۹۷۶ .
- ۱۷ . رجال النجاشی / ۶۹، روضات الجنات، ج ۱/ ۱۶۷ .
- ۱۸ . وفیات الأعیان، ج ۲/ ۱۷۲، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷/ ۳۹۴، روضات الجنات، ج ۳/ ۱۶۶ .
- ۱۹ . در تاریخ سال مرگ وی اختلاف است . بنگرید به : معجم الأدباء، ج ۱۸/ ۲۱۴، اعلام الدراسات القرآنیه فی خمسة عشر قرناً، مصطفی جوینی / ۱۶۴، معجم المؤلفین، ج ۳/ ۴۷۳ .
- ۲۰ . بنگرید به : البرهان فی علوم القرآن، ج ۱/ ۲۰۳، ط . یوسف مرعشلی، ملاك التأویل، ابن زبیر عزناطی، ج ۱/ ۱۰۳ (مقدمه) .
- ۲۱ . البرهان فی علوم القرآن، ج ۱/ ۲۰۳ (پانوشت)، درة التنزیل ... بیروت، دارالافتا الجدیدة، ۱۹۷۹ .
- ۲۲ . مناهل العرفان، ج ۱/ ۲۶ و ۲۸ .
- ۲۳ . فنون الأفتان فی عیون علوم القرآن، ابن جوزی (مقدمه) / ۷۳ . و نیز بنگرید به : النحو و کتب التفسیر، ابراهیم عبدالله رفیده ۶۴۱ به بعد . گزارش تفصیلی نسخه های آن را بنگرید در اعلام الدراسات القرآنیه ۱۴۹ - ۱۵۲ .
- ۲۴ . القرآن الکریم وأثره فی الدراسات النحویة، عبدالعال سالم مکرم / ۲۸۳ .
- ۲۵ . رجال النجاشی / ۲۷۰، الفهرست، شیخ طوسی / ۲۱۹ .
- ۲۶ . الذریعه، ج ۲/ ۲۴۵، ج ۱۵/ ۴۲ . برای آگاهی از دیدگاه سید مرتضی در اعجاز قرآن رك : رسائل الشریف المرتضی، ج ۲/ ۳۲۳، الخرائج والجرائح، راوندی، ج ۳/ ۹۸۱، التمهید فی علوم القرآن، ج ۴/ ۱۵۶ به بعد، رسالة الإسلام، السنة الثالثة، العدد ۳/ ۳۰۰ و ...
- ۲۷ . جمل العلم والعمل (رسائل الشریف المرتضی، المجموعة الثالثة) / ۱۹ .
- ۲۸ . بیانات شماره ۴ .
- ۲۹ . رسائل الشریف المرتضی، ج ۳/ ۲۸۷ .
- ۳۰ . رسائل الشریف المرتضی، ج ۱/ ۴۰۱ .
- ۳۱ . با تحقیق محی الدین رمضان نشر یافته است .
- ۳۲ . با تحقیق یاسین محمد السوأس نشر یافته است .
- ۳۳ . با تحقیق عبدالفتاح اسماعیل شلمبی نشر یافته است و نیز به تحقیق محی الدین رمضان .
- ۳۴ . بنگرید به : الكشف عن وجوه القراءات السبع (مقدمه) / ۲۳ که آثار مکی را در علوم قرآنی فهرست کرده است، و نیز به کتاب ارجمند مکی بن ابی طالب و تفسیر القرآن / ۱۰۹ به بعد، که آثار وی را به دقت گزارش کرده و مفقود و

- موجود آن‌ها را نشان داده است.
۳۵. منسوب به «دانیه» از شهرهای اندلس، به روزگار حکومت اسلامی در آن دیار شهری آباد بوده است. «دانیه» مرکز قرائت قرآن بوده و محافل تعلیم قرائت در آن دیار رونق عظیمی داشته است. رک: معجم البلدان، ج ۲/۴۳۴.
- لغت نامه دهخدا، ج ۲۲/۲۰۸.
۳۶. معرفة القراء الکبار، ج ۱/۴۰۸.
۳۷. بنگرید به: الامام ابو عمر والدانی و کتابه جامع البیان فی القراءات السبع «عبدالمهیمن طحان. وی در این اثر همه آثار دانی را شناسایی کرده و مطبوع، مخطوط، موجود و مفقود آن‌ها را یاد کرده است. و نیز مقدمه «المکتفی ...».
۳۸. فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتاب خانه‌های جمهوری اسلامی ایران، ج ۱/۲۸۲.
۳۹. ایضاح المکنون، ج ۲/۶۱۵، التمهید، ج ۱/۱۱.
۴۰. النسخ فی القرآن الکریم، مصطفی زید، ج ۱/۳۲۴ و ۳۴۴، به این انتساب اشتباه برخی از محققان تبه داده‌اند. یوسف مرعشلی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲/۱۵۵ (پانوش) عبدالسلام هارون، جمهره أنساب العرب / ۱۱، مقدمه. در دایرة المعارف بزرگ اسلامی (ج ۳/۳۴۷) نیز که مقاله تحقیقی در شرح حال ابن حزم آمده است، در ضمن آثار وی که تأکید کرده‌اند آثار چاپی را فهرست کرده‌اند از این اثر نامی نیست.
۴۱. نمونه را بنگرید به: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸/۱۹۷، و فیات الأعیان، ج ۳/۳۲۵.
۴۲. الفهرست / ۱۱۰، امل الأمل، ج ۲/۲۲۸.
۴۳. البرهان فی علوم القرآن، ج ۱/۱۱۵، علوم القرآن، عدنان، زرزور / ۱۳۲.
۴۴. معجم الأدباء، ج ۵/۹۷، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸/۳۴۱.
۴۵. الواحدی و منهجه فی التفسیر / ۹۴.
۴۶. همان.
۴۷. بیانات شماره ۴.
۴۸. درباره «دلائل الأعجاز» و دیدگاه‌های عبدالقاهر گرجانی در اعجاز و تأثیر کتابش در آثار واپسین بنگرید به: نظریه النظم و قیمتها العلمیه فی الدراسات اللغویه عند عبدالقاهر الجرجانی، ولید محمد مراد. معالم المنهج البلاغی عند عبدالقاهر الجرجانی، محمد برکات. قضیه الأعجاز القرآنی، عبدالعزیز عبدالمعطی عرفه / ۴۴۱.
۴۹. منسوب به اشبیله از شهرهای بزرگ اسپانیا. رک: الروض المعطاء فی خبر الأقطار / ۵۸، لغت نامه دهخدا، چاپ جدید، ج ۲/۲۲۱۲.
۵۰. سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸/۵۵۴، معرفة القراء الکبار، ج ۱/۳۵۱، هدیة العارفین، ج ۲/۷۴.
۵۱. معرفة القراء الکبار، ج ۱/۱۵۸، غایة النهایه، ج ۲/۳۸۶، تقریب التهذیب، ج ۲/۳۷۵.
۵۲. غایة النهایه، ج ۱/۴۰۱، طبقات المفسرین داودی، ج ۱/۳۳۸.
۵۳. برای شرح حال و آثار او بنگرید به: مقدمه کتاب یادشده، غایة النهایه، ج ۱/۴۰۱، کشف الظنون، ج ۱/۴۱۸، طبقات الشافعیه الکبری، ج ۵/۱۵۲ و ...